

Η φιλοσοφία ως ποίηση¹

Βάσω Κιντή
Τμήμα ΙΦΕ
ΕΚΠΑ

Ο Αριστοτέλης γράφει στο *Περί Ποιητικής* (1451β) ότι «φιλοσοφώτερον και σπουδαιότερον ποίησις ιστορίας ἐστίν» αναδεικνύοντας τη συγγένεια φιλοσοφίας και ποίησης. Ο λόγος της διάκρισης είναι ότι, κατά τον Αριστοτέλη, η φιλοσοφία και η ποίηση ασχολούνται με τα καθόλου ενώ η ιστορία με τα καθέκαστα. Δύο σύγχρονοι φιλόσοφοι, ο Άγγλος Robin G. Collingwood (1889-1943) και ο Αυστριακός Ludwig Wittgenstein (1889-1951), για άλλους λόγους, επιμένουν στην αναλογία μεταξύ φιλοσοφίας και ποίησης.²

Ο Collingwood, που ήταν καθηγητής στην Οξφόρδη και, εκτός από φιλόσοφος, ιστορικός της Ρωμαϊκής αρχαιότητας και αρχαιολόγος, στα βιβλία του *An Essay on Philosophical Method*, που δημοσιεύθηκε πρώτη φορά το 1933, και *The Principles of Art* που δημοσιεύθηκε πρώτη φορά το 1938, παρουσιάζει τη φιλοσοφία ως κλάδο της λογοτεχνίας και τη συνδέει με την ποίηση:

Η καλή φιλοσοφία και η καλή ποίηση δεν είναι δύο διαφορετικά είδη γραφής, αλλά ένα· η κάθε μία είναι απλώς καλή γραφή. Στο βαθμό που κάθε μια είναι καλή, συγκλίνει με την άλλη σε ό,τι αφορά το στυλ και τη λογοτεχνική μορφή· και στην οριακή περίπτωση όπου η κάθε μια είναι όσο καλή πρέπει, η διάκριση θα εξαφανιστεί. (PA 298)

Ο Wittgenstein, που ήταν για ένα διάστημα καθηγητής στο Cambridge, σε σημειώσεις του την περίοδο 1933-1934, οι οποίες περιλαμβάνονται στο μετά θάνατον εκδοθέν βιβλίο του *Πολιτισμός και Αξίες* γράφει:

Πιστεύω πως τη στάση μου ως προς τη φιλοσοφία την έχω συνοψίσει λέγοντας: τη φιλοσοφία θα έπρεπε κανείς να τη συγγράφει μόνον ως ποίηση. (ΠΑ 47)

Στο κείμενο που ακολουθεί θα παρουσιάσω τις απόψεις των δύο αυτών φιλοσόφων σχετικά με τη σχέση φιλοσοφίας και ποίησης και θα υποστηρίξω ότι και οι δύο θέλουν τους φιλοσόφους να εκφράζουν, όπως και οι ποιητές, την εποχή τους και να οδηγούν το κοινό τους στο μέλλον σε μια πορεία αυτογνωσίας και αναθεώρησης

Collingwood

Η λογοτεχνία, μάς θυμίζει ο Collingwood (EPM 198-220), χωρίζεται σε ποίηση και πεζογραφία. Στην πεζογραφία διακρίνουμε την ύλη από τη μορφή. Η μορφή αφορά την αισθητική ποιότητα της γραφής (πώς λέμε κάτι) και η ύλη το περιεχόμενο, αυτό που

¹ Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου δημοσιεύθηκε στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή του ΕΜΠ Άρη Κουτούγκο, *Φιλοσοφικοί περίπατοι και σονάτες*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το φθινόπωρο του 2019 από τις εκδόσεις Νήσος. Ευχαριστώ τους επιμελητές του τόμου, Κώστα Θεολόγου και Μαρία Πουρνάρη, καθώς και τις εκδόσεις Νήσος για την άδεια της αναδημοσίευσης.

² Για το γενικότερο θέμα της σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και ποίησης βλ. Βιρβιδάκης 2015.

θέλουμε να εκφράσουμε (το τι λέμε). Για τη μορφή, μάς λέει ο Collingwood, ο πεζογράφος πρέπει να είναι καλλιτέχνης και να έχει ως πρότυπο το ωραίο ενώ για την ύλη πρέπει να είναι στοχαστής και να έχει ως πρότυπο το αληθές. Οι δύο αυτές διαστάσεις είναι μεν διακριτές αλλά η μία δεν μπορεί να αποσπαστεί από την άλλη. Καμία δεν μπορεί χωρίς την άλλη αλλά δεν βρίσκονται σε ισορροπία. Η μορφή βρίσκεται στην υπηρεσία της ύλης, με την έννοια ότι η ύλη προηγείται λογικά (και όχι χρονικά). Στην ποίηση, η διάκριση ύλης-μορφής δεν υφίσταται και το ποίημα αποβλέπει μόνο στο ωραίο. Ο ποιητής, αντίθετα με τον πεζογράφο, δεν θέλει να πει κάτι, θέλει απλώς να μιλήσει.³

Η φιλοσοφία, γράφει ο Collingwood, ανήκει στον πεζό λόγο (παρότι έχουμε φιλοσοφικά έργα ως ποιήματα). Αναδεικνύει δε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκρίνοντάς την με την επιστήμη και την ιστορία. Η επιστήμη χρησιμοποιεί πολλούς τεχνικούς όρους ενώ η φιλοσοφία όχι, ειδικά στο έργο φιλοσόφων οι οποίοι, «κατά γενική ομολογία, εκτός από το να σκέφτονται καλά έγραφαν και καλά».⁴ Αυτό συμβαίνει, λέει ο Collingwood, διότι στην επιστήμη ερχόμαστε αντιμέτωποι με νέες εμπειρίες και χρειαζόμαστε λέξεις για να τις ονομάσουμε. Αντίθετα, στη φιλοσοφία προσπαθούμε να καταλάβουμε καλύτερα αυτό που ήδη γνωρίζουμε οπότε «ποτέ δεν χρειαζόμαστε μια απολύτως νέα λέξη για ένα απολύτως νέο πράγμα» (EPM 205). Αυτό που χρειαζόμαστε είναι λέξεις για να δηλώσουμε «τις νέες όψεις, νέες διακρίσεις, νέες συνδέσεις που φανερώνει η σκέψη σε ένα οικείο θεματικό αντικείμενο» (EPM 205-6). Η γλώσσα της φιλοσοφίας αποφεύγει τους τεχνικούς όρους και έχει «την εκφραστικότητα, την ελαστικότητα, την εξάρτηση από το πλαίσιο που χαρακτηρίζουν τη λογοτεχνική χρήση των λέξεων» (EPM 207). Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, υποστηρίζει, ο φιλόσοφος μοιάζει με τον ιστορικό. Αλλά ενώ και οι δυο, φιλόσοφος και ιστορικός, υιοθετούν μια καλλιτεχνική γραφή, οι διαφορές στο αντικείμενο των δύο κλάδων υπαγορεύουν διαφορές στο στυλ. Το ύφος του ιστορικού είναι διδακτικό. Ξέρει περισσότερα από τον αναγνώστη και ποτέ δεν αποκαλύπτει, όσες πηγές κι αν παραθέσει, τις γραμμές σκέψης που τον οδήγησαν στα συμπεράσματά του. Αντίθετα ο φιλόσοφος απευθύνεται στον ίδιο του τον εαυτό. Δεν παρουσιάζει τις σκέψεις για τις οποίες είναι σίγουρος αλλά εστιάζει στις δυσκολίες και στα σκοτεινά σημεία, «αν όχι για να τα λύσει ή να τα απαλείψει, τουλάχιστον για να τα καταλάβει καλύτερα» (EPM 209). Γι' αυτό, λέει ο Collingwood (EPM 210), οι φιλόσοφοι που περισσότερο διακρίνονται για το στυλ τους απέφευγαν να γράφουν σαν να κάνουν διάλεξη ή να απευθύνουν οδηγίες και επέλεξαν «είτε τη μορφή του διαλόγου μοιράζοντας το έργο της αυτοκριτικής στα πολλά πρόσωπα του διαλόγου, είτε τον αναστοχασμό στον οποίο ο νους επικοινωνεί με τον εαυτό του είτε μια διαλεκτική διαδικασία όπου η αρχική θέση τροποποιείται συνεχώς καθώς οι δυσκολίες έρχονται στο προσκήνιο.» Για τον Collingwood, η φιλοσοφική γραφή είναι «ουσιαστικά μια εξομολόγηση», ο φιλόσοφος “πρέπει διαρκώς να ομολογεί τις τις δυσκολίες του, ενώ ο ιστορικός πάντοτε, τουλάχιστον σε έναν βαθμό, τις αποκρύπτει.” (ibid.) Τους ιστορικούς τους συμβουλευόμαστε, μάς ενδιαφέρει το προϊόν της σκέψης τους, ενώ τους φιλοσόφους

³ Η διάκριση μεταξύ πεζού και ποιητικού λόγου, σημειώνει ο Collingwood (EPM 201) δεν είναι διάκριση μεταξύ πρόζας και στίχου διότι μπορούμε να έχουμε πεζούς στίχους και ποιητική πρόζα. Το σημαντικό που διαφοροποιεί τα δύο είδη είναι εάν υπάρχει κάποιο περιεχόμενο για να μεταδοθεί. Ο πεζός λόγος μεταδίδει ένα ορισμένο περιεχόμενο ενώ η ποίηση όχι.

⁴ Αναφέρει τους Πλάτωνα, Berkeley, Descartes, ακόμη και τον Kant.

τους ακολουθούμε, αναπτύσσουμε μια πιο στενή σχέση μαζί τους προσπαθώντας να ανασυγκροτήσουμε στη σκέψη μας τις δικές τους σκέψεις (EPM 211)

Με αυτήν την έννοια, γράφει ο Collingwood, η φιλοσοφία μοιάζει με την ποίηση καθώς «και στην ποίηση ο συγγραφέας εξομολογείται στον αναγνώστη και τον φέρνει στην πιο μύχια επαφή μαζί του» (EPM 212) Το φιλοσοφικό έργο, ωστόσο, είναι ένα ποίημα της διάνοιας, καθώς βρίσκεται σε αναζήτηση της γνώσης και της αλήθειας, και γι' αυτόν τον λόγο, λέει ο Collingwood, το τελικό προϊόν είναι πεζό.

Οι αρχές με βάση τις οποίες ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τη γλώσσα είναι εκείνες της ποίησης· αλλά αυτό που γράφει δεν είναι ποίηση αλλά πρόζα. (EPM 214)

Ο Collingwood χρησιμοποιεί τον όρο 'ποίηση' με την ευρεία έννοια («η πρόζα που αγγίζει την ποίηση» EPM 213) και θέλει να τονίσει τη στενή επαφή που δημιουργείται μεταξύ τόσο του φιλοσόφου από τη μια μεριά, όσο και του ποιητή ή του καλλιτέχνη γενικά από την άλλη, με τον αναγνώστη. Η διαφορά με τον ποιητή έγκειται στο ότι ο φιλόσοφος δεν ενδίδει στις επιταγές της ίδιας της γλώσσας, ως εάν το κάλλος του λόγου να ήταν αυτοσκοπός, αλλά σμιλεύει έτσι τα λεκτικά του σχήματα ώστε να αποκαλύπτουν τη σκέψη που εκφράζουν χωρίς να αποσπούν την προσοχή.⁵ Ο φιλόσοφος-συγγραφέας, λέει ο Collingwood δεν θέλει να παραγάγει κοσμήματα που θαυμάζονται για την ομορφιά τους. Λειαινεί φακούς που επιτρέπουν να φανεί μέσα από το κρύσταλλο η σκέψη του, χωρίς παραμορφώσεις και συγχύσεις. (EPM 214-5)⁶

Κι ο αναγνώστης, όμως, πρέπει να προσεγγίζει τη φιλοσοφία όπως προσεγγίζει την ποίηση. Όπως στην ποίηση, με σιωπηρή, αδιάκοπη, προσήλωτη, πρώτα για να καταλάβει τον συγγραφέα αλλά συγχρόνως, ειδικά στη φιλοσοφία, με ενεργητική σκέψη ώστε να μπορεί σε δεύτερο χρόνο να κάνει και κριτική δεδομένου ότι ο φιλόσοφος «δεν γράφει ούτε μία πρόταση που αξίζει να διαβαστεί αν δεν θέσει στον εαυτό του το ερώτημα 'είναι αυτό αληθές;» (EPM 217) Είναι δηλαδή μέρος της κατανόησης να είμαστε σε θέση να κάνουμε κριτική, χωρίς να βιαζόμαστε όμως να παρεμβάλλουμε τις δικές μας σκέψεις πριν κατανοήσουμε. Πρώτα πρέπει να βρούμε ποιες είναι οι σκέψεις του συγγραφέα –που σημαίνει να τις κατανοήσουμε– και μετά να εγείρουμε το ερώτημα εάν αυτές οι σκέψεις είναι αληθείς.

Ο παραλληλισμός φιλοσοφίας και ποίησης εμφανίζεται και στο έργο του Collingwood *The Principles of Art*. Στο υποκεφάλαιο «Τέχνη και διάνοια» ο Collingwood υποστηρίζει ότι ο ποιητής δεν μετατρέπει την ανθρώπινη εμπειρία σε ποίηση αποκαθαίροντάς την από διανοητικά στοιχεία και διατηρώντας μόνο τα συναισθήματα.⁷ Φέρνει τη σκέψη και τα

⁵ Το στυλ των φιλοσοφικών κειμένων, γράφει ο Collingwood, πρέπει να ταιριάζει σε αυτό της εξομολόγησης. Να είναι απλό και μετριοπαθές, να περιέχει αίσθημα αλλά να μην προσπαθεί να εντυπωσιάσει με πομπώδεις εκφράσεις. Δεν πρέπει να διδάσκει ή να νουθετεί ούτε να κάνει τον αναγνώστη να αισθάνεται κατώτερος (EPM 211).

⁶ Εδώ είναι προφανής η αναφορά στον Spinoza ο οποίος λειαινεί φακούς. Ο Collingwood αναφέρεται στις λαξευμένες, επιγραμματικές, φράσεις του Spinoza (*lapidary phrases*), για να τον συμπεριλάβει στους φιλοσόφους που, όχι μόνο είναι μεγάλοι στοχαστές, αλλά διακρίνονται επίσης για το ωραίο λογοτεχνικό ύφος τους. (EPM 213)

⁷ Ο Collingwood υποστήριζε ότι στην τέχνη οι καλλιτέχνες εκφράζουν συναισθήματα τα οποία, όμως, δεν είναι απλώς δικά τους. Είναι και συναισθήματα του κοινού τους με το οποίο συντονίζονται.

αισθήματα σε ώσμωση. Σκέφτεται, και εκφράζει πώς αισθάνεται καθώς σκέφτεται έτσι. Ο φιλόσοφος δεν παρουσιάζει το αποκρυστάλλωμα της σκέψης του, ένα σύνολο από ιδέες που μπορεί να έχει, όπως συμβαίνει με τους ποιητές που μεταφέρουν στο έργο τους φιλοσοφικές σκέψεις.⁸ Ο γνήσιος φιλόσοφος (κι όχι αυτός που απλώς διδάσκει φιλοσοφία) προσπαθεί να εκφράσει στο έργο του «την ίδια την περιπέτεια της σκέψης, όχι τα αποτελέσματά της» (PA 297). Οι θεωρίες και τα συστήματα που προκύπτουν σε αυτή τη διαδρομή δεν είναι παρά παρεμπίπτοντα αποτελέσματα.

Ωστόσο, καταλήγει ο Collingwood, οι διακρίσεις αυτές μεταξύ φιλοσοφίας και ποίησης, ισχύουν μόνο όταν έχουμε να κάνουμε με κακή φιλοσοφία και κακή ποίηση.

Καλή φιλοσοφία και καλή ποίηση δεν είναι δύο διαφορετικά είδη γραφής αλλά ένα· το καθένα είναι απλώς καλή γραφή. Στο βαθμό που καθένα είναι καλό ως προς το στυλ και τη λογοτεχνική μορφή, συγκλίνει προς το άλλο· και στην οριακή περίπτωση που το καθένα είναι όσο καλό πρέπει, η διάκριση θα εξαφανιστεί. (PA 298)

Μέριμνα του Collingwood και στα δύο κείμενα είναι να τονίσει τη σημασία της διανοητικής και συναισθηματικής επαφής ανάμεσα στον φιλόσοφο ή τον ποιητή από τη μια μεριά, και το κοινό από την άλλη. Αυτό που έχει σημασία, όπως ξέρουμε από το υπόλοιπο έργο του Collingwood, είναι η δυνατότητα να αναβιώσουμε μέσα μας τη σκέψη του άλλου⁹ για να τον καταλάβουμε και να τον κρίνουμε. Και στον βαθμό που η φιλοσοφία, αντίθετα με την επιστήμη, δεν αποβλέπει στη συσσώρευση γνώσης που προκύπτει εξωτερικά αλλά στη σαφέστερη και καλύτερη κατανόηση γνώσεων και σκέψεων που ήδη έχουμε,¹⁰ αποτελεί μία ανατομή του ίδιου μας του εαυτού, μία αναστοχαστική εξέταση, μία εξομολόγηση των αδιεξόδων και των δυσκολιών. Και ως προς αυτό μοιάζει ακριβώς με την ποίηση. Φιλόσοφος και ποιητής¹¹ πασχίζουν με τις δυσκολίες της σκέψης και των συναισθημάτων

Εκμυστηρεύονται σε αυτό «τα μυστικά της καρδιάς τους» (PA 336) και κατά τη ρήση του Coleridge, ο ποιητής κάνει κι εμάς ποιητές. Η διαφορά του ποιητή από το κοινό του, λέει ο Collingwood, έγκειται στο ότι «ο ποιητής μπορεί να λύσει ο ίδιος για τον εαυτό του το πρόβλημα της έκφρασης, ενώ το κοινό μπορεί να εκφράσει τα συναισθήματά του μόνον όταν τους δείξει ο ποιητής πώς γίνεται» (PA 118).

⁸ Ο Collingwood αναφέρει στο σημείο αυτό τους Dante, Shelley, Donne και Eliot. Ο Dante διαπίστωσε το έργο του με τη Θωμιστική φιλοσοφία, ο Shelley εξέφρασε πώς αισθανόταν ένας Κοπερνίκιος, οι Donne και Eliot εξέφρασαν την εποχή τους: ο πρώτος έναν κόσμο συντετριμμένο, κατακερματισμένο και ασταθή και ο δεύτερος έναν πολιτισμό σε παρακμή, αποξηραμένο από αισθήματα (PA 295).

⁹ Η ιδέα της αναβίωσης (re-enacting) στο έργο του Collingwood είναι διαφιλονικούμενη και έχει συζητηθεί σε αρκετή έκταση στη βιβλιογραφία. Σίγουρα πάντως δεν περιλαμβάνει κάποιου τύπου τηλεπαθητική σύνδεση με τη σκέψη αυτού που μελετάμε. Όπως γράφει ο ίδιος «η μετάδοση της σκέψης δεν είναι η μεταβίβαση της σκέψης από τον ομιλητή στον ακροατή, σαν να εμφυτεύει ο ομιλητής τη σκέψη του σε έναν δεκτικό και παθητικό νου, αλλά κάτι σαν την ‘αναπαραγωγή’ της σκέψης του ομιλητή από τον ακροατή μέσω του δικού του ενεργού σκέπτεσθαι.» (PA 140)

¹⁰ Ο Collingwood υποστήριζε ότι ο φιλόσοφος εξερευνά τον δικό του νου και φέρνει στο φως αυτό που είναι σκοτεινό και αβέβαιο (EPA 214). Επίσης, στο βιβλίο του *An Essay on Metaphysics* ο Collingwood συγκρίνει το είδος της φιλοσοφίας που προτείνει με αυτό του Πλάτωνα και υποστηρίζει ότι δεν προσπαθεί να πείσει τον αναγνώστη «αλλά μόνο να του υπενθυμίσει αυτό που ήδη γνωρίζει πολύ καλά». (EM 23)

¹¹ Όταν ο Collingwood χρησιμοποιεί τον όρο ‘ποιητής’ δεν αναφέρεται υποχρεωτικά σε αυτόν που γράφει με έμμετρο λόγο. Όπως λέει, «Φιλόσοφοι έχουν γράψει με έμμετρο λόγο και δεν έγιναν εξ

αντίστοιχα για να συναντήσουν μέσω αυτών το κοινό τους που θα συντονιστεί μαζί τους, όχι για να παραλάβει έτοιμο το απόσταγμα του κόπου τους, αλλά για να σκεφθεί μαζί τους και να επικοινωνήσει. Ο φιλόσοφος, γράφει ο Collingwood, «πρέπει να πηγαίνει στο σχολείο με τους ποιητές» για να μάθει από αυτούς πώς να χειρίζεται τη γλώσσα ώστε να μπορεί να αποκαλύπτει νέα νοήματα σε παλαιές λέξεις, να επινοεί νέες λέξεις που θα γίνονται όμως αμέσως κατανοητές και γενικά να μπορεί να αυτοσχεδιάζει και να δημιουργεί με μια γλώσσα εύπλαστη και ζωντανή, όχι άκαμπτη και καθηλωμένη (EPA 214).¹²

Το υπόδειγμα του ποιητή για τον Collingwood είναι ο T. S. Eliot που με το έργο του *The Waste Land* εξέφρασε την εποχή του, μια εποχή ξηρασίας, εγκατάλειψης, φόβου, παραίτησης, με έναν τρόπο που δεν προσφέρεται για διασκέδαση ή πολιτική εκμετάλλευση. Η τέχνη, λέει ο Collingwood στην τελευταία σελίδα του *The Principles of Art* με αφορμή το έργο αυτό, πρέπει να είναι προφητική. Ο καλλιτέχνης, –και εδώ εννοεί κάθε συγγραφέα, είτε είναι φιλόσοφος, πεζογράφος ή ποιητής–

πρέπει να προφητεύει όχι με την έννοια ότι προλέγει όσα πρόκειται να συμβούν, αλλά με την έννοια ότι λέει στο κοινό του, με κίνδυνο να το δυσαρεστήσει, τα μυστικά της καρδιάς τους. Η δουλειά του ως καλλιτέχνη είναι να μιλάει άφοβα, να ανοίγει την καρδιά του. Αλλά αυτό που πρέπει να λέει δεν είναι, όπως θα ήθελε να μάς κάνει να πιστεύουμε μία ατομιστική θεωρία τέχνης, τα δικά του μυστικά. Ως εκφραστής της δικής του κοινότητας, τα μυστικά που πρέπει να αποκαλύπτει είναι τα δικά τους. Ο λόγος που τον χρειάζονται είναι ότι καμία κοινότητα δεν γνωρίζει πλήρως τα μύχια δικά της μυστικά. Και μη έχοντας αυτή τη γνώση η κοινότητα αυταπατάται ως προς το μόνο θέμα για το οποίο η άγνοια σημαίνει θάνατο. Για τα δεινά που προκύπτουν από αυτή την άγνοια ο ποιητής ως προφήτης δεν προτείνει θεραπεία διότι την έχει ήδη δώσει. Η θεραπεία είναι το ίδιο το ποίημα. Η τέχνη είναι το γιατρικό της κοινότητας για τις χειρότερες ασθένειες του νου, τη διαφθορά της συνείδησης. (PA 336)

Wittgenstein

Ο Collingwood, εξ όσων γνωρίζουμε, δεν συνάντησε ποτέ τον Wittgenstein ούτε είχε έρθει σε επαφή με το έργο του. Δεν υπάρχει καμία αναφορά του ενός στον άλλο στα κείμενά τους, ή σε αδημοσίευτες σημειώσεις τους, παρότι χρονικά συνέπεσαν για ένα διάστημα στη Μεγάλη Βρετανία, ο Collingwood στην Οξφόρδη και ο Wittgenstein στο Καίμπριτζ.¹³

αυτού του λόγου ποιητές: ευφάνταστοι καλλιτέχνες έγραψαν πρόζα και εν τούτοις είναι ποιητές.» (PA 296)

¹² Κατά τον Collingwood, όχι μόνο οι φιλόσοφοι αλλά και οι επιστήμονες και οι ιστορικοί πρέπει να πηγαίνουν στο σχολείο με τους ανθρώπους των γραμμάτων, τους τεχνίτες του λόγου. Αλλά και οι άνθρωποι των γραμμάτων πρέπει να πηγαίνουν στο σχολείο με τους επιστήμονες για να μπορούν να αναπτύξουν ένα θέμα και να μην αρκούνται στο συλ. «θέμα χωρίς συλ είναι βαρβαρισμός: συλ χωρίς θέμα είναι ντιλεταντισμός. Τέχνη είναι και τα δυο μαζί.» (PA 299)

¹³ Υπάρχει μόνο μία αναφορά στις συνομιλίες του Wittgenstein με τον μαθητή και φίλο του Maurice O' Connor Drury (Drury 1984, 141). Εκεί ο Wittgenstein εκφράζει τις αμφιβολίες του κατά πόσον ο Collingwood θα μπορούσε να τον ψηφίσει για να διαδεχθεί τον G.E. Moore στην έδρα της φιλοσοφίας στο Cambridge. Ο Collingwood ήταν μέλος του εκλεκτορικού σώματος για αυτήν την εκλογή αλλά την ημέρα της εκλογής (11 Φεβρουαρίου 1939) απουσίαζε, μάλλον λόγω ασθένειας (McGuinness 2008, 293).

Ωστόσο, παρά τις μεγάλες διαφορές, έχουν συζητηθεί ορισμένες συγγένειες στο έργο τους.¹⁴ Όπως θα δούμε, μπορεί να θεωρηθεί πως υπάρχει άλλη μία αναλογία σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται τη σχέση φιλοσοφίας και ποίησης.

Ο Collingwood, όπως είδαμε παραπάνω, ασχολείται με το θέμα ευθέως, έστω κι αν το αναλύει σε περιορισμένη έκταση. Αντίθετα, ο Wittgenstein συνδέει τη φιλοσοφία με την ποίηση μόνο σε ένα σύντομο σχόλιο που βρίσκουμε στο βιβλίο *Πολιτισμός και Αξίες* το οποίο περιέχει παρατηρήσεις από τα χειρόγραφα του Wittgenstein. Το σχόλιο γράφτηκε το διάστημα 1933-1934 και μέρος του παρατέθηκε στην αρχή του παρόντος κειμένου. Το πλήρες σχόλιο είναι το παρακάτω:

Πιστεύω πως τη στάση μου απέναντι στη φιλοσοφία τη συνόψισα κάποτε λέγοντας: τη φιλοσοφία θα έπρεπε κανείς να τη συγγράφει μόνον ως *ποίηση* (dichten). Εξ αυτού, πιστεύω, προκύπτει σε πιο βαθμό η σκέψη μου ανήκει στο παρόν, το μέλλον, ή το παρελθόν. Διότι επίσης εμφανίζομαι με αυτή τη δήλωση σαν κάποιος που δεν μπορεί να κάνει όλα όσα θα επιθυμούσε να μπορεί να κάνει. (ΠΑ 47, έμφαση στο πρωτότυπο)¹⁵

Στα αδημοσίευτα χειρόγραφα του υπάρχει άλλη μία σχετική αναφορά:

Όταν δεν θέλω να διδάξω έναν ορθότερο τρόπο σκέψης αλλά ένα νέο δρόμο της σκέψης (Gedankenbewegung), αποσκοπώ σε μια «επανεκτίμηση αξιών» και τότε φθάνω στο Νίτσε καθώς μάλιστα, κατά τη γνώμη μου, ο φιλόσοφος *θα έπρεπε να είναι ποιητής* (Dichter). (*Nachlass* 23 March 1938 –παρατίθεται στο Schaulkwyk 2004, 72 –έμφαση στο πρωτότυπο)

Πώς να ερμηνεύσουμε αυτές τις αναφορές του Wittgenstein; Το θέμα, όπως τίθεται κυρίως στο απόσπασμα από το *Πολιτισμός και Αξίες*, έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία ελάχιστα.¹⁶ Η αναφορά στην ποίηση ερμηνεύεται κυρίως ως μια αναφορά στην τέχνη εν γένει και στην αισθητική. Ειδικότερα ως μια αναφορά στη δημιουργική και λογοτεχνική χρήση της γλώσσας σε αντιπαραβολή με τη γλώσσα που χρησιμοποιείται για περιγραφές και για να μεταδίδει πληροφορίες. Επίσης, ως μία αναφορά στο στυλ –θεωρείται ότι η ποίηση συνδέεται προνομιακά με αυτό– και στο κατά πόσον το στυλ της γραφής του Wittgenstein εναρμονίζεται με την ίδια τη φιλοσοφία του. Ο David Rosema (2002) π.χ., θεωρεί πως το *Tractatus* είναι ένα ποίημα στο οποίο ο Wittgenstein αντιμετώπισε το κομμάτι του εαυτού του που έμοιαζε με τον Russell και το οποίο ανακάλυψε, γράφοντας, ότι είναι άγονο και στείο. Το θεωρεί «ένα είδος ποίησης διότι φέρει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά όλης της ποιητικής: χρησιμοποιείται για να δώσει σχήμα στα πάθη μέσω της κάθαρσης» (Rosema 2002, 346). Το *Tractatus*, μάς λέει ο Rosema, ενώ δεν γράφτηκε ως

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά Martin 1981, Blackburn 2000, Kindi 2016.

¹⁵ Η μετάφραση είναι ελαφρώς παραλλαγμένη σε σχέση με τη δημοσιευμένη ελληνική.

¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πιο διακεκριμένοι ερμηνευτές του Βιτγκενσταϊνικού έργου δεν έχουν ασχοληθεί με το συγκεκριμένο σχόλιο. Έχουν ασχοληθεί κυρίως σχολιαστές που ενδιαφέρονται για τις τέχνες και την αισθητική.

ποίημα και δεν θεωρείται ποίημα, εν τέλει μπορούμε να το εκλάβουμε ως ένα είδος ποιήματος με την έννοια ότι «η μορφή ταιριάζει στο περιεχόμενό του».¹⁷

Όπως ένα ποίημα δείχνει αυτό που λέει στη μορφή του, διακρινόμενο με αυτόν τον τρόπο ως τέχνη, το *Tractatus* δείχνει τον εαυτό του στη μορφή του λέγοντας κάτι διαφορετικό από αυτό που «λέει». (Rosema 2002, 347)

Με αυτόν τον άκρως αμφιλεγόμενο ισχυρισμό ο Rosema υποστηρίζει ότι οι προτάσεις του *Tractatus*, οι οποίες είναι με το μέτρο του ίδιου του *Tractatus* ανόητες, καταφέρνουν να δείξουν τις σκέψεις του Wittgenstein.¹⁸ Και υπ' αυτή την έννοια, ισχυρίζεται, η μορφή ταιριάζει στο περιεχόμενο του βιβλίου. Ο Rosema κάνει χρήση τόσο της άποψης που διατύπωσε ο Wittgenstein για το βιβλίο του στον εκδότη του λογοτεχνικού περιοδικού *Der Brenner*, Ludwig von Ficker, ότι είναι αυστηρά φιλοσοφικό και συγχρόνως λογοτεχνικό, αλλά και της κρίσης του Frege σε επιστολή του προς τον Wittgenstein ότι το βιβλίο είναι περισσότερο ένα καλλιτεχνικό παρά ένα επιστημονικό επίτευγμα διότι η ευχαρίστηση προκύπτει από τη μορφή του και όχι από το περιεχόμενό του (Rosema 2002, 357).

Ανάλογη είναι και η θέση της Marjorie Perloff, καθηγήτριας ποιητικής και συγκριτικής λογοτεχνίας στις ΗΠΑ που γεννήθηκε στη Βιέννη το 1931, και η οποία έχει ασχοληθεί ειδικά με τη λογοτεχνική πλευρά του Βιτγκενσταϊνικού έργου. Η Perloff (2004, 40-42), συζητώντας μεταξύ άλλων και το συγκεκριμένο χωρίο, αντιδιαστέλλει την ποίηση και τη φιλοσοφία όπως την αντιλαμβάνεται ο Wittgenstein από τη μια μεριά, με τη χρήση της γλώσσας στις επιστήμες και εν γένει στη μετάδοση πληροφοριών από την άλλη.¹⁹ Δίνει έμφαση στη δημιουργική διάσταση της γλώσσας, στη χρήση παρομοιώσεων και μεταφορών, στον αφοριστικό τρόπο έκφρασης στα έργα του φιλοσόφου, για να αναδείξει την αισθητική του ποιότητα. Υιοθετεί τη διατύπωση του αμερικανού ποιητή και κριτικού David Antin ότι ο Wittgenstein «δεν είναι ένας ποιητής της Γερμανικής ή της Αγγλικής γλώσσας· είναι ένας ποιητής της σκέψης μέσω της γλώσσας», «ένας ποιητής σχεδόν της καθαρής γνώσης».²⁰

Στην ίδια κατεύθυνση είναι χαρακτηριστικό ότι η Kathrin Stengel, συζητώντας πώς η έννοια του στυλ μπορεί να διασαφηνιστεί τι εννοεί ο Wittgenstein λέγοντας ότι «ηθική και αισθητική είναι ένα»,²¹ παραφράζει μέρος του επίδικου σχολίου από το *Πολιτισμός και Αξίες* (το οποίο παραθέτει αυτούσιο σε υποσημείωση) ως εξής: «θα πρέπει να αποδίδουμε τη φιλοσοφία σε στίχους» (Stengel 2004, 624).²²

¹⁷ Μάλιστα ο Rosema (2002, 347) υποστηρίζει ότι το *Tractatus* είναι ένα είδος αφηρημένης ποίησης.

¹⁸ Η θέση αυτή έχει επικριθεί σφοδρά τα τελευταία χρόνια ιδίως από φιλοσόφους που ασπάζονται την επίσης αμφιλεγόμενη 'νέα' ή 'αποφασιστική' ερμηνεία. Η βασική αντίρρηση είναι ότι ανόητες προτάσεις, όπως δηλώνεται από τον Wittgenstein πως είναι αυτές του *Tractatus*, δεν μπορούν να λένε ή να «λένε» ο,τιδήποτε.

¹⁹ Πρβλ. την παρατήρηση του Wittgenstein: «Μην ξεχνάς ότι ένα ποίημα αν και έχει συντεθεί στη γλώσσα της πληροφορίας δεν χρησιμοποιείται στο γλωσσικό παιχνίδι στο οποίο παρέχονται πληροφορίες.» (Z §160)

²⁰ Και οι δύο φράσεις αναφέρονται στο Perloff (2004, 45).

²¹ Πρόκειται για το παρενθετικό σχόλιο στην πρόταση 6.421 του *Tractatus*. Η Stengel συνδέει το ότι η αισθητική και η ηθική δείχνονται με το ότι, μέσω των λέξεων και του καλλιτεχνικού στυλ, δείχνεται η καθολική όψη της φιλοσοφίας.

²² Η απόδοση στα αγγλικά είναι: "we should deliver philosophy in verse".

Τέλος, ο Edward Kanterian (2012) επιχειρεί μια ερμηνεία του συγκεκριμένου χωρίου δίνοντας έμφαση και αυτός στο στυλ. Αρνείται, κατ' αρχάς, την ερμηνεία ότι η φιλοσοφία παρουσιάζεται σε αυτό το σχόλιο ως ένα είδος ποίησης. Υποστηρίζει ότι ο Wittgenstein αναφέρεται στην ποιητική ως δραστηριότητα. «... η στάση του Wittgenstein πλησιάζει την απαίτηση του Nietzsche ότι για να γράψει κανείς καλή πρόζα στα γερμανικά πρέπει να δουλέψει πάνω στη σελίδα όπως ο γλύπτης πάνω στο άγαλμα ή όπως ο ποιητής πάνω στο ποίημα.» (ibid., 99). Κατά δεύτερον, λέει ότι το χωρίο αποβλέπει στο να περιγράψει το ιδεώδες στυλ, το οποίο πρέπει να διαθέτει μια ποιητική διάσταση, με την έννοια ότι πρέπει να πει τα πράγματα σωστά, να βρεί την «ελευθερώτρια λέξη» (das erlösende Wort)²³ Κατά τρίτον, κατά τον Kanterian, το σχόλιο εκφράζει τη δυσαρέσκεια του Wittgenstein με το στυλ της δικής του γραφής.

Η δική μου ερμηνεία του συγκεκριμένου χωρίου διαφοροποιείται σημαντικά. Δύο είναι τα κρίσιμα στοιχεία στο σχόλιο. Η χρήση της γερμανικής λέξης *Dichten* που μεταφράζεται ως ποίηση και η αναφορά στο παρόν, το μέλλον και το παρελθόν ως προς τη σκέψη του ίδιου του Wittgenstein. Συναφής με το τελευταίο είναι η αναφορά στον Nietzsche στο σχόλιο από τα χειρόγραφα. Θα εξηγήσω αμέσως παρακάτω.

Οι λέξεις '*dichten*' (ρήμα) και '*Dichtung*' (ουσιαστικό), παρότι υπάρχουν στη Γερμανική γλώσσα επί αιώνες, απέκτησαν κατά τον 19^ο αιώνα μια σημασία που τις συνδέει με την υψηλή λογοτεχνία είτε αυτή είναι ποίηση είτε πεζό είτε φιλοσοφικός λόγος. Υπ' αυτή την έννοια δεν έχουν ακριβές αντίστοιχο σε άλλες γλώσσες. '*Dichter*' είναι λογοτέχνες όπως οι Goethe, Schiller, Heine, Hölderlin, Musil, Rilke και θα ήταν υποτιμητικό να χρησιμοποιηθεί η λέξη '*Poet*' για όσους από αυτούς χρησιμοποιούσαν έμμετρο λόγο. Το *Dichtung* χαρακτηρίζεται από αυθεντικότητα και πρωτοτυπία, συνδέεται με υψηλά νοήματα και την αποκάλυψη βαθύτερων αληθειών²⁴ και υποδηλώνει κάτι νεωτερικό και ρηξικέλευθο. Κάτι που κοιτάζει προς το μέλλον. Αντίθετα η λατινογενής λέξη '*Literatur*', όπως και η '*Poesie*' παραπέμπει σε κάτι επιτηδευμένο και λιγότερο σημαντικό.²⁵

Ο συνδυασμός τώρα, αφενός, της αναφοράς στον Nietzsche και στην επανεκτίμηση των αξιών στο σχετικό σχόλιο των χειρογράφων και, αφετέρου, της αναφοράς στη σκέψη η οποία μπορεί να ανήκει στο μέλλον, στο παρόν ή στο παρελθόν στο σχόλιο στο *Πολιτισμός και Αξίες*, οδηγεί στην υπόθεση ότι ο Wittgenstein δεν αναφερόταν στο στυλ ως αισθητική κατηγορία στα δύο επίδικα σχόλια αλλά σε μία αντίληψη που βρίσκουμε στον Nietzsche και η οποία αφορά τον ρόλο των ποιητών (*Dichter*) σε έναν πολιτισμό ή μια ιστορική συγκυρία. Οι διανοητές αυτοί, φιλόσοφοι και λογοτέχνες, καλούνται να εκφράσουν την εποχή τους

²³ Ο Kanterian αναφέρεται εδώ στην άποψη του Wittgenstein ότι δουλειά του φιλοσόφου είναι να βρει την 'ελευθερώτρια λέξη' (BT 302). Στα χειρόγραφα του Wittgenstein από το 1914 τα φιλοσοφικά προβλήματα παρομοιάζονται με κάστρα που πρέπει να κατακτηθούν και με πολιορκίες που πρέπει να κερδηθούν (βλ. Somavilla 2012, 41).

²⁴ Πρβλ. «Κι ο ποιητής ακόμη πρέπει ολοένα να αναρωτιέται: 'είναι λοιπόν τα όσα γράφω αληθινά;' πράγμα που δεν σημαίνει κατ' ανάγκην: 'συμβαίνουν έτσι στην πραγματικότητα'» (ΠΑ 68).

²⁵ Βλ. Cassin 2014, λήμμα *Dichtung*. Βλ. επίσης Nietzsche (1999α, 21) όπου η ποίηση ως '*Poesie*' χαρακτηρίζεται άχρηστη (*unnütze*).

αλλά συγχρόνως να δουν και μπροστά, στο μέλλον. Γράφει ο Wittgenstein σε ένα εκτεταμένο σχόλιό του του 1931 που αξίζει να παρατεθεί ολόκληρο:

Υπάρχουν προβλήματα που δεν συνάντησα ποτέ μου· που δεν βρίσκονται στον δικό μου δρόμο ή στον δικό μου κόσμο. Προβλήματα του πνευματικού κόσμου της Δύσης, που ο Beethoven (κι ίσως ο Goethe ως ένα βαθμό) αντιμετώπισε και πάλεψε μαζί τους, αλλά που δεν απασχόλησαν κανέναν φιλόσοφο (ίσως ο Nietzsche μονάχα να πέρασε σιμά τους). Και τα προβλήματα αυτά είναι ίσως χαμένα για τη δυτική φιλοσοφία πράγμα που σημαίνει πως κανείς δεν είναι σε θέση ν' αντιληφθεί την πρόοδο αυτού του πολιτισμού σαν ένα έπος, κι έτσι να μπορέσει να την περιγράψει. Ή πιο σωστά: δεν είναι απλούστατα πια ένα έπος, παρά μονάχα για αυτόν που το κοιτάζει απ' έξω, πράγμα που ίσως προεικάζοντας έκανε ο Beethoven (όπως κι ο Spengler κάπου υπαινίσσεται). Θα μπορούσε κανείς να πει πως ο πολιτισμός δεν μπορεί ν' αναφερθεί στον θάνατό του, αφού έχει πια συμβεί, παρά μονάχα να τον προΐδει και να τον περιγράψει σαν κάτι που βρίσκεται στο μέλλον. Έτσι θα μπορούσε κανείς να πει: Αν θες να δεις μια επική περιγραφή ενός ολόκληρου πολιτισμού, θα πρέπει να κοιτάξεις τα έργα των μεγαλύτερων φυσιογνωμιών του· μ' άλλα λόγια, τα έργα που έγιναν όταν το τέλος του πολιτισμού μπορούσε μονάχα να το προΐδεις, γιατί αργότερα δε θάχει απομείνει κανείς για να τον περιγράψει. Δεν είναι λοιπόν ν' απορεί κανείς πως τέτοιου είδους περιγραφές γράφονται πάντοτε στη σκοτεινή γλώσσα της προφητείας, που την καταλαβαίνουν οι ελάχιστοι. (ΠΑ 28- έμφαση στο πρωτότυπο)

Ο Nietzsche, που ήταν συγχρόνως φιλόσοφος και ποιητής, και ο οποίος θεωρούσε τη φιλοσοφία μία μορφή καλλιτεχνικής δημιουργίας (Nietzsche 1999α, 19),²⁶ στο βιβλίο του *Πέρα από το Καλό και το Κακό*, που πρέπει να σημειώσουμε ότι φέρει ως υπότιτλο τη φράση *Πρελούδιο σε μια φιλοσοφία του μέλλοντος*, μιλάει για αυτούς προς τους οποίους πρέπει να στρέψουμε τις ελπίδες μας για να μάς βγάλουν από μία κατάσταση παρακμής και κατάρτησης: τους καινούργιους φιλοσόφους, τους πρωτοπόρους, τους ανθρώπους του μέλλοντος που θα προετοιμάσουν τα μεγάλα εγχειρήματα, θα ωθήσουν σε «επαναξιολόγηση και αναποδογύρισμα των 'αιώνιων αξιών'» (ΠΚΚ §203). Οι πραγματικοί φιλόσοφοι, γράφει ο Nietzsche, «απλώνουν το δημιουργικό χέρι τους στο μέλλον» (ΠΚΚ §211), είναι άνθρωποι του αύριο και του μεθαύριο, υποχρεωμένοι να βρίσκονται σε αντίθεση με το σήμερα και το ιδεώδες του σήμερα (ΠΚΚ §212). Οι ποιητές (Dichter) είναι οι οραματιστές (Seher) του μέλλοντος, γράφει στο έργο του *Η Αυγή* (§ 551). Και στη *Χαρούμενη Επιστήμη* (§79):

Βλέπω εδώ έναν ποιητή (Dichter) ... Τα έργα του δεν εκφράζουν ποτέ πλήρως αυτό που θα ήθελε αληθινά να εκφράσει, αυτό που θα ήθελε να είχε δει: μοιάζει σαν να είχε κάποτε την πρόγνωση ενός οράματος αλλά ποτέ το ίδιο το όραμα· πάντως, στην ψυχή του παρέμεινε μια φοβερή λαχτάρα γι' αυτό το όραμα, κι ακριβώς απ' αυτήν αντλεί την εξίσου φοβερή ευγλωττία που του δίνουν η επιθυμία και η μεγάλη πείνα. Χάρη σ' αυτή την ευγλωττία ανεβάζει τους ακροατές του πάνω από το έργο

²⁶ Η λέξη που χρησιμοποιεί είναι 'Dichtkunst'. Στο ίδιο σημείο ο Nietzsche πάλι συνδέει τον φιλόσοφο με το *dichten* ("Er erkennt, indem er dichtet, und dichtet, indem er erkennt.") Πρβλ. Kant (2002 §53) όπου η ποίηση (Dichtkunst) αποδίδεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στη μεγαλοφυΐα.

του κι από όλα τα «έργα» και τους δίνει φτερά για να πετάξουν πιο ψηλά απ' όσο πέταξαν ποτέ ακροατές: κι έτσι, μεταμορφωμένοι πια κι αυτοί σε ποιητές και οραματιστές, τρέφουν για τον δημιουργό της ευτυχίας τους τόσο θαυμασμό όσο θα έτρεφαν αν τους είχε οδηγήσει άμεσα στη θέαση ό,τι πιο ιερού και ανώτατου υπήρχε για εκείνον, αν είχε πετύχει τον σκοπό του και αν είχε πράγματι δει και γνωστοποιήσει το όραμά του.

Απέναντι σε αυτή την αντίληψη ο Wittgenstein αισθάνεται, όπως λέει, κάπως μακριά. Τα προβλήματα που θα προσφέρονταν για μια επική περιγραφή η οποία θα μάς έφερνε στο μέλλον, δεν βρίσκονται στον δρόμο του. Ο ίδιος, παρότι θέλει να συμβάλει στην αλλαγή του τρόπου σκέπτεσθαι,²⁷ αισθάνεται ανεπαρκής να εκφράσει την εποχή του και να μιλήσει τη γλώσσα αυτού που προλέγει το μέλλον για να ηγηθεί σε μια, έστω διανοητική, πορεία προς αυτό,²⁸ ίσως επειδή δεν νιώθει καμιά συμπάθεια για τον Ευρωπαϊκό προοδευτικό πολιτισμό (ΠΑ 24-26).²⁹ Βέβαια η γλώσσα του, ειδικά στο *Tractatus*, λόγω και του αποφθεγματικού ύφους, θυμίζει κάπως τη σκοτεινή γλώσσα της προφητείας που την καταλαβαίνουν ελάχιστα.³⁰

Εδώ συναντώνται ο Nietzsche, ο Wittgenstein και ο Collingwood. Ο ποιητής ως εκφραστής της εποχής και του πολιτισμού του, βλέπει μπροστά και καθοδηγεί προς το αύριο. Ο ίδιος ο Wittgenstein αναμετράται με το πρότυπο αυτό, το καταφάσκει, αλλά βρίσκει πως ο ίδιος δεν μπορεί να ανταποκριθεί. Δεν μπορεί να κάνει όσα θα επιθυμούσε να μπορεί να κάνει. Και οι τρεις συναντώνται και σε ένα άλλο σημείο. Στη σχέση του φιλοσοφικού, ή εν γένει ποιητικού λόγου, με ένα είδος εξομολόγησης. Για τον Collingwood, όπως είδαμε παραπάνω, η φιλοσοφική γραφή είναι ουσιαστικά μια εξομολόγηση. Για τον Nietzsche, κάθε μεγάλη φιλοσοφία είναι «μία εξομολόγηση εκ μέρους του δημιουργού της και ένα είδος αθλήτων και ασυνείδητων *απομνημονευμάτων*» (ΠΚΚ 56, έμφαση στο πρωτότυπο). Τέλος, για τον Wittgenstein, σύμφωνα με τον βιογράφο του Ray Monk (1998, 371) «κάθε είδους φιλοσοφία, εφόσον ακολουθεί έναν τίμιο και αξιοπρεπή δρόμο, αρχίζει με μια εξομολόγηση». Σε επιστολή του στον φιλόσοφο G.E. Moore, ο Wittgenstein έγραφε: «Αν δεν θες να μάθεις ποιος είσαι, αυτά που γράφεις θα είναι ένα είδος απάτης.» (ibid.) Υποστήριζε ότι όλα σχεδόν τα γραπτά του είναι συνομιλίες με τον εαυτό του, «[π]ράγματα που συζητάμε τετ-α-τετ» (ΠΑ 117), και έλεγε πως «[η] δουλειά στη φιλοσοφία –όπως από

²⁷ «Μεγάλο μέρος αυτού που κάνουμε αφορά το ζήτημα της αλλαγής του τρόπου του σκέπτεσθαι.» (Wittgenstein 1987, 28). Οι διαλέξεις αυτές έγιναν στα αγγλικά και ο όρος που χρησιμοποιεί ο Wittgenstein είναι 'changing a style of thinking'. Στο ίδιο σημείο αναφέρει ότι «με μια έννοια [ο ίδιος] ασκεί προπαγάνδα υπέρ ενός τρόπου σκέψης έναντι ενός άλλου».

²⁸ «Όπως δεν είμαι σε θέση να γράψω στίχους, έτσι και στην πρόζα μπορώ να γράψω μέχρι εδώ και όχι παραπέρα. Υπάρχει ένα απόλυτα καθορισμένο όριο στην πρόζα μου, και μου είναι εξίσου αδύνατον να ξεπεράσω το όριο αυτό όσο και να γράψω ένα ποίημα. Αυτή είναι η σκευή μου· μονάχα αυτή διαθέτω. Όπως θάλεγε κανείς: Στο παιχνίδι αυτό μπορώ να φτάσω μέχρι αυτό τον βαθμό τελειότητας· όχι εκείνον.» (ΠΑ 93, έμφαση στο πρωτότυπο)

²⁹ Πρβλ. «Ο δικός μου τύπος σκέψης δεν είναι επιθυμητός στην παρούσα εποχή, είμαι αναγκασμένος να κολυμπήσω τόσο δυνατά κόντρα στο κύμα. Ίσως σε εκατό χρόνια οι άνθρωποι να θέλουν πράγματι αυτά που γράφω.» (Druy 1984, 160)

³⁰ Βλ. ΠΑ 29. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι ο φιλόσοφος Oets Bouwsma που είχε αρκετές συνομιλίες με τον Wittgenstein έγραφε σε ένα σημείωμά του ότι ο Wittgenstein ήταν ό,τι πιο κοντινό γνώρισε σε προφήτη (Bouwsma 1986, xv).

πολλές πλευρές η δουλειά στην αρχιτεκτονική– είναι στην πραγματικότητα δουλειά πάνω στον ίδιο σου τον εαυτό» (ΠΑ 37).

Όσα, λοιπόν, γράφει ο Wittgenstein για τη σχέση φιλοσοφίας και ποίησης δεν αφορούν στενά το στυλ γραφής. Άλλωστε, στο χωρίο από τα χειρόγραφα, συνδέει τη φιλοσοφία ως ποίηση με το ενδιαφέρον του για έναν νέο δρόμο της σκέψης (Gedankenbewegung) τον οποίο, όπως σημειώνει και ο Edward Kantarian (2012, 102, n19), ο Wittgenstein διαφοροποιεί από το στυλ:

Είμαι σχεδόν ερωτευμένος με τον δικό μου δρόμο της σκέψης όταν φιλοσοφώ. (Και ίσως πρέπει να παραλείψω το ‘σχεδόν’.) Παρεμπιπτόντως, αυτό δεν σημαίνει ότι είμαι ερωτευμένος με το δικό μου στυλ. Διότι δεν είμαι.

Υπάρχουν ασφαλώς διαφορές μεταξύ του Collingwood και του Wittgenstein. Όμως, η σύμπτωση στην πρότασή τους να γράφεται η φιλοσοφία ποιητικά, αποκαλύπτει μια συγγένεια που εστιάζει στον ευρύτερο ρόλο που μπορεί και θα έπρεπε να έχει ο φιλοσοφικός λόγος. Για να επιτελέσει αυτόν τον ρόλο πρέπει οι φιλόσοφοι να αναλάβουν τις ευθύνες των ποιητών, εκείνων των λογοτεχνών και των καλλιτεχνών που συντονίζονται με την εποχή τους, εκφράζουν και ενσαρκώνουν τον πολιτισμό τους και οδηγούν το κοινό τους, όχι όμως διδακτικά, σε μια πορεία προς το μέλλον που περιλαμβάνει την αυτογνωσία και την αναθεώρηση. Καθώς τους παρακολουθούμε και τους ακολουθούμε, γινόμαστε κι εμείς ποιητές,³¹ δηλαδή δημιουργοί ενός νέου μέλλοντος.³²

³¹ Πρβλ. Collingwood (ΠΑ 118): «Όπως το έθεσε ο Coleridge, ξέρουμε ότι ένας άνθρωπος είναι ποιητής από το γεγονός ότι μάς κάνει ποιητές.»

³² Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Δαμιανό Παπαδημητρόπουλο και τον Ηλία Μαρκολέφα για τα σχόλιά τους που με βοήθησαν να σκεφτώ καλύτερα επιμέρους θέματα στο κείμενο.

Βιβλιογραφία

- Βιρβιδάκης, Σ. 2015. “Ποίηση και/ως φιλοσοφία”, *Ποιητική* 15, 127-178.
- Blackburn, S. 2000. “Re-enactment as critique of logical analysis: Wittgensteinian themes in Collingwood”, *Empathy and agency: the problem of understanding in the human Sciences*, Hans Herbert Kogler and Karsten R. Stueber (επιμ.), 270-287. Boulder, Co.: Westview Press.
- Bouwsma, O.K. 1986. Wittgenstein. Conversations 1949-1951, J.L. Craft και R.E. Hustwit (επιμ.). Indianapolis: Hackett
- Cassin, B. (επιμ.) 2014. *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton: Princeton University Press.
- Collingwood, R. G. 1933/1995. *An Essay on Philosophical Method*, Bristol: Thoemmes Press. Συνομογραφικά EPM.
- Collingwood, R. G. 1938/1958. *The Principles of Art*, Oxford: Oxford University Press. Συνομογραφικά PA.
- Collingwood, R. G. 1940/2002. *An Essay on Metaphysics*, Oxford: Oxford University Press. Συνομογραφικά EM.
- Drury, M. O’C. 1984. Conversations with Wittgenstein, *Recollections of Wittgenstein*, Rush Rhees (επιμ.), 97-171. Oxford: Oxford University Press.
- Haller, R. 2003. “Wittgenstein –Poetry as literature”, *Writing the Austrian Traditions: Relations between Philosophy and Literature*, Wolfgang Huemer and Marc-Oliver Schuster (επιμ.), 37-47 Edmonton, Alberta: Wirth-Institute for Austrian and Central European Studies.
- Kant, I. 2002. *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μετάφραση Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- Kanterian, E. 2012. “Philosophy as poetry? Reflections on Wittgenstein’s style”, *Wittgenstein Studien*, 3:1, 95-132.
- Kindi, V. 2016. “Collingwood, Wittgenstein, Strawson: Philosophy and description”, *Collingwood and British Idealism Studies*, 22:1, 19– 43.
- Martin, J.A. Jnr. 1981. “Collingwood and Wittgenstein on the task of philosophy: an interesting convergence”, *Philosophy Today*, 25, 12–23.
- McGuinness, B. (επιμ.) 2008. *Wittgenstein in Cambridge. Letters and Documents 1911-1951*. Oxford: Basil Blackwell.
- Monk, R. 1998. *Το Χρέος της Μεγαλοφυΐας*, μετάφραση Γρ. Κονδύλης και Κ. Κωβαίος. Αθήνα: Scripta.

- Nietzsche, F. 1999α. "The philosopher: Reflections on the struggle between art and knowledge", *Philosophy and Truth*, Daniel Breazeale (επιμ.), 3-58. Amherst, NY: Humanity Books.
- Nietzsche, F. 1999β. *Η αυγή*, μετάφραση Ε. Καλκάνη. Αθήνα: Εκδόσεις Δαμιανός
- Nietzsche, F. 1999γ. *Πέρα από το καλό και το κακό*, μετάφραση Ζ. Σαρίκας. Σκόπελος: Νησίδες. Συνομογραφικά ΠΚΚ παράγραφος
- Nietzsche, F. 2004. *Η χαρούμενη επιστήμη*, μετάφραση Ζ. Σαρίκας. Σκόπελος: Νησίδες
- Perloff, M. 2004. "But isn't the same at least the same?": Wittgenstein and the question of translatability", *The Literary Wittgenstein*, John Gibson and Wolfgang Huener (επιμ.), 34-54. London: Routledge.
- Rozema, D. 2002. "Tractatus Logico-Philosophicus: A 'poem' by Ludwig Wittgenstein", *Journal of the History of Ideas*, 63, 345-63.
- Schaulkwyk, D. 2004. "Wittgenstein's 'imperfect garden': the ladders and labyrinths of philosophy as Dichtung", *The Literary Wittgenstein*, John Gibson and Wolfgang Huener (επιμ.), 55-74. London: Routledge.
- Somavilla, I. "Wittgenstein's coded remarks in the context of his philosophizing", *Wittgenstein After His Nachlass*, Nuno Venturinha (επιμ.). 30-50. New York: Palgrave, Macmillan
- Stengel, K. 2004. "Ethics as style: Wittgenstein's aesthetic ethics and Ethical Aesthetics", *Poetics Today*, 25:4, 609-625.
- Wittgenstein, L. 1922/1978. *Tractatus Logico-Philosophicus*, μετάφραση Θ. Κιτσόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Wittgenstein, L. 1981. *Zettel*. G.E.M. Anscombe & G.H. Von Wright (επιμ.). Berkeley, CA: University of California Press. Συνομογραφικά Ζ παράγραφος
- Wittgenstein, L. 1986. *Πολιτισμός και αξίες*, μετάφραση Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Κωστής Κωβαίος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Συνομογραφικά ΠΑ σελίδα.
- Wittgenstein, L. 1987. *Lectures and conversations on Aesthetics, Psychology & Religious Belief*, C. Barrett (ed.). Oxford: Blackwell.